

Comparative Analysis of Shiite Concepts in the Journals of *Be'sat* and *Temaq*

Mohammad Benschakhteh^{*}, Seyyed Allaodin Shahrokhi^{**}

Darioush Nazari^{***}

Abstract

The reflection of Shi'i concepts in the journals *Be'sat* (Mission) and *Enteqam* (Revenge) was published with specific goals by the producers of these texts. These two publications, which were secretly published by the revolutionary clergy in the Qom Seminary in the aftermath of the June 5, 1963 (15 Khordad 1342) uprising, sought to elucidate their objectives under the rubric of the discourse of "Revolutionary Shi'ism." The main subject of the present research is the analysis of Shi'i concepts in the content of these two journals and the illustration of the historical context from which these concepts emerged. This study aims to quantitatively analyze Shi'i concepts using the method of quantitative content analysis and a descriptive-analytical approach, examining them separately and analyzing the quantitative data within qualitative axes. The research results are organized around three axes: the principles and foundational concepts of the discourse of Revolutionary Shi'ism, the Shi'i Imams, and Shi'i religious occasions. The findings indicate that *Enteqam* journal adopted a non-confrontational and explicit approach in its expression, utilizing an epic discourse to present its intended concepts. In contrast, *Be'sat* journal employed a diverse

^{*} Ph.D. Candidate of History of Islam, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran, m.benshaghte73@gmail.com, orcid code: 0000-0003-3603-7545

^{**} Professor, Department of History and archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran (Corresponding Author), shahrokhi.a@lu.ac.ir, Orcid code: 0000-0001-9041-1281

^{***} Associate Professor, Department of History and archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran, nazari.d@lu.ac.ir, Orcid code: 0009-0001-8111-1866

Date received: 26/10/2025, Date of acceptance: 23/01/2026

approach in its expression, adopting a conservative method in arranging its content, aiming to align other movements with its political goals. The use of an emotional-affective discourse was another aspect employed by *Be'sat* to legitimize the discourse of Revolutionary Shi'ism.

Keywords: Political Discourse of Shi'ism, *Be'sat*, *Enteqam*, Shi'i Concepts, Revolutionary Clergy.

Introduction

The June 5, 1963 incident emerged as an authentic movement from within the seminary, garnering majority public support and leading to the formulation of a discourse that shaped subsequent intellectual and political actions. Religious movements, centered around the revolutionary clergy, became more politicized, religious understanding underwent a fundamental transformation, and the concept of political Islam and its related themes became subjects of discussion and analysis. The prevailing idea in religious communities that proximity to power meant worldly contamination and sin, or that government formation was solely the province of the Hidden Imam, was set aside. The implementation of Islamic rules and commands became contingent upon the establishment of an Islamic government. Thus, the structure of the political discourse of Shi'ism took shape after June 5, 1963, directing seminary publications towards promoting this discourse and presenting a coherent framework for it. In this context, the two journals *Be'sat* and *Enteqam* emerged with differences in method and content, each striving to elucidate this discourse. This research seeks to answer the question: What were the similarities and differences in the reflection of Shi'i concepts in the journals *Be'sat* and *Enteqam*, and what goals did the authors pursue by employing these concepts?

Materials and Methods

Investigating Shi'i concepts in the content of *Be'sat* and *Enteqam* presents the researcher with a spectrum of elements related to the Shi'a faith. Analyzing this issue requires a method that helps identify Shi'i concepts within the content of these two publications. The framework of the present study is based on the content analysis method, considered an efficient approach for analyzing press texts. According to scholars, this method provides a basis for understanding, new insight, depicting reality, and guiding action, the ultimate result of which is understanding the hidden meanings in texts and messages. The core of this method involves

3 Abstract

converting propositions and concepts into numbers, then highlighting the qualitative aspect by interpreting the numbers based on evidence to determine the output and conclusion. The quantitative aspect is formed based on identified concepts and their repetition or non-repetition in the text, while the qualitative approach identifies and interprets the messages and overt/covert layers of the texts based on quantitative data. The data for this study were first counted and then fully specified using methods such as percentages and frequency elements. For a better and more comprehensive understanding of the main approach of this research, tables are presented, and the overall conclusion is reached with an analytical approach focusing on both quantitative and qualitative aspects.

Discussion and Results

Based on the quantitative findings, the journals *Be'sat* and *Enteqam* addressed Shi'i concepts with 45 and 32 frequencies, respectively. The analysis of these concepts was conducted within three main axes. Regarding the **principles and foundations of Revolutionary Shi'ism discourse**, both journals emphasized the inherent link between religion and politics, rejecting their separation. *Enteqam*, with a frequency of 4 for the concepts of religion-politics and Islamic/Sharia government, adopted a jurisprudential, text-oriented, and epic approach, explicitly advocating for a jurist-centered religious government. *Be'sat*, with a frequency of 3 for the concept of religion-politics and 5 for the integration of nationality and religion, adopted an interpretive-comparative, social, and inviting approach, seeking the alignment of various Muslim groups, including Sunnis, by employing a more conservative tone. Regarding the **Shi'i Imams**, *Enteqam* (with 20 frequencies) and *Be'sat* (with 23 frequencies) utilized the Imams' conduct in three areas: providing models and strategies, seeking legitimacy, and strengthening the political insight of the audience. Both journals presented the current struggle of the revolutionary clergy as a continuation of the political approach of the Shi'i Imams. Regarding **Shi'i occasions**, both journals interpreted occasions like mid-Sha'ban, Muharram, and Eid al-Ghadir in line with their political goals. *Enteqam* used explicit and radical language to instill hope and directly challenge the Pahlavi government, while *Be'sat* employed a conservative approach, aiming to legitimize political actions and mobilize religious sentiments by generalizing the criteria of events like Ashura.

Conclusion

This research attempted to organize axes based on data extracted from Shi'i concepts in the two journals *Be'sat* and *Enteqam* to examine the context of processing these concepts and the goals of the authors. The content analysis of *Be'sat* and *Enteqam* shows that both journals were aligned in their general principles and main objectives, differing in their methods of content presentation and their open or exclusive interpretation of certain historical-doctrinal concepts. *Enteqam* adopted an exclusive and non-confrontational approach, using an epic discourse to motivate and give hope to the audience. It measured Shi'i beliefs and historical events in light of the present, applying them to the current situation. It rejected the emotional discourse surrounding Ashura, emphasizing a rational and methodical explanation of the goals of the Karbala movement, and highlighted the political approach of the Imams, particularly Imam Sadiq (AS), against the Abbasid caliphate to serve the discourse of Revolutionary Shi'ism. *Enteqam* was explicit in its tone and radical in arranging its content. In contrast, *Be'sat* extended the criteria of the Imams' conduct, especially that of Imam Hussein (AS), to other revolutionary movements to grant them legitimacy. Utilizing an emotional-affective discourse was a key feature of *Be'sat*, legitimizing the discourse of Revolutionary Shi'ism by highlighting the convergence of June 5th with the 12th of Muharram and using sorrowful language to describe the sacrifices of Karbala. *Be'sat* also moved in the same direction as *Enteqam* by highlighting the political approach and social activities of the Imams and matching their methods with the revolutionary clergy of the 1960s. However, *Be'sat*'s main approach was conservative, striving for harmony among Muslim forces (both Shi'a and Sunni). Unlike *Enteqam*, it refrained from analyzing the events of Ghadir and the deviation from the post-prophetic government, passing over them generally. Another aspect of this conservative approach was the lack of specification of the desired government type by *Be'sat*'s authors, whereas *Enteqam* clearly outlined a jurist-centered religious government. Overall, with their similarities and differences, both journals served the discourse of Revolutionary Shi'ism that emerged after the June 5, 1963 incident, criticizing the government's discourse and the dominant elements of the Pahlavi political structure by covering various political, cultural, and religious news with a critical tone.

5 Abstract

Bibliography

- Amini, A. (1995). *Al-Ghadir fi al-Kitab wa al-Sunnah wa al-'Aql*. Qom: Markaz al-Ghadir li al-Dirasat al-Islamiyyah. (in Arabic)
- Baqi, E. (2004). *Tavalod-e Yek Enqelab* [The Birth of a Revolution]. Tehran: Sarai. (in Persian)
- Benshaghte, M., et al. (2024). Vakavi-ye Mafahim-e Shi'i dar Majalleh-ye Maktab-e Eslam 1342-1357 [An Analysis of Shi'i Concepts in the Maktab-e Eslam Journal 1963-1978]. *Shi'eh Shenasi*, 22(85), 153-182. (in Persian)
- Chitsaz, M. J. (2008). Howzeh-haye Elmiyeh va Matbu'at (Dahheh-ye 30 ta 70) [Seminary Schools and the Press (1950s to 1990s)]. *Pazhuhesh va Howzeh*, (36). (in Persian)
- Ruznameh-ye Asr* [Asr Newspaper]. (1963, June 16). No. 638. (in Persian)
- Ruznameh-ye Esfahan* [Esfahan Newspaper]. (1963, June 15). No. 1098. (in Persian)
- Ruznameh-ye Ettela'at* [Ettela'at Newspaper]. (1963, June 8). 37(11109). (in Persian)
- Hilli, H. ibn Y. (2016). *Kashf al-Murad fi Sharh Tajrid al-I'tiqad* (J. Subhani, Ed.). Qom: Mo'asseseh-ye al-Imam al-Sadeq (AS). (in Arabic)
- Javadi Amoli, A. (2009). *Nasim-e Andisheh; Pursesh-ha va Pasokh-ha* [The Breeze of Thought: Questions and Answers]. Qom: Esra. (in Persian)
- Khosrowshahi, S. H. (Ed.). (2000). *Majalleh-ye Be'sat; Nashriyeh-ye Dakheli-ye Daneshjouyan-e Howzeh-ye Elmiyyeh-ye Qom dar Sal-ha-ye 1342-1344* [Be'sat Journal; Internal Publication of the Students of the Qom Seminary in the Years 1963-1965]. (A. Hashemi Rafsanjani et al., Contributors). Qom: Markaz-e Barresi-ha-ye Eslami. (in Persian)
- Kolayni, M. ibn Y. (1986). *Al-Kafi* (Vol. 1). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyah. (in Arabic)
- Krippendorff, K. (2011). *Tahlil-e Mohtava; Mabani-ye Ravesh Shenasi* [Content Analysis: An Introduction to Its Methodology] (H. Naibi, Trans.). Tehran: Ney. (in Persian)
- Mesbah Yazdi, M. T. (2000). *Majalleh-ye Enteqam; Nashriyeh-ye Dakheli-ye Daneshjouyan-e Howzeh-ye Elmiyyeh-ye Qom dar Sal-ha-ye 1342-1344* [Enteqam Journal; Internal Publication of the Students of the Qom Seminary in the Years 1963-1965] (S. H. Khosrowshahi, Ed.). Qom: Markaz-e Barresi-ha-ye Eslami. (in Persian)
- Mohammadi Mehr, G. (n.d.). *Ravesh-e Tahlil-e Mohtava* [The Method of Content Analysis]. Tehran: Ganjineh-ye 'Olum-e Ensani, Danesh Negar. (in Persian)
- Maroufi, Y., & Yousefzadeh, M. R. (2009). *Tahlil-e Mohtava dar 'Olum-e Ensani* [Content Analysis in Humanities]. Hamedan: Sepehr-e Danesh. (in Persian)
- Qaderi, H. (2020). *Andisheh-ye Siyasi dar Eslam va Iran* [Political Thought in Islam and Iran]. Tehran: Samt. (in Persian)
- Qazvini, A. (1980). *Al-Naqz* (J. Mohaddeth Urmavi, Ed.). Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. (in Persian)
- Qorbi, S. M. J. (2024). Fa'aliyyat-ha-ye Siyasi va Farhangi-ye Nashriyeh-ye Enteqam 1343-1344 [Political and Cultural Activities of Enteqam Publication 1964-1965]. *Nashriyeh-ye Motale'at-e Tarikhi*, (85), 107-127. (in Persian)

Abstract 6

- Salehi Najafabadi, N. (2014). *Velayat-e Faqih (Hokumat-e Salehan)* [Guardianship of the Jurist (Government of the Righteous)]. Tehran: Omid-e Farda. (in Persian)
- Sobhani Sadr, H. (2024). *Jaryan Shenasi-ye Tarikhi-ye Howzeh-ye Tehran* [Historical Currentology of the Tehran Seminary]. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Tabarsi, H. ibn A. (1997). *Tohfah al-Abrar fi Manaqeb al-A'emat al-Athar*. Tehran: Miras-e Maktub. (in Arabic)
- Alimohammadi, H., & Borhani, M. (2022). *Tahavvolat-e Fekri-ye Howzeh-ye Elmiyyeh-ye Qom (1301-1357)* [Intellectual Transformations of the Qom Seminary (1922-1978)]. Tehran: Markaz-e Asnad-e Enqelab-e Eslami. (in Persian)

تحلیل مقایسه‌ای مفاهیم شیعی در مجله‌های بعثت و انتقام

محمد بنشاخته*

سید علاءالدین شاهرخی**، داریوش نظری***

چکیده

بازتاب مفاهیم شیعی در مجله‌های بعثت و انتقام با اهدافی خاص از سوی تولیدکنندگان متون نشر داده شده‌اند. این دو نشریه که در فضای پس از رخداد ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ به صورت مخفی از سوی روحانیت انقلابی در حوزه علمیه قم منتشر می‌شدند سعی در تبیین اهداف خود داشته که ذیل عنوان گفتمان تشیع انقلابی شناخته می‌شوند. تحلیل مفاهیم شیعی در محتوای این دو نشریه و نمایاندن بستر تاریخی برآمدن این مفاهیم، موضوع اصلی تحقیق پیش‌رو به شمار می‌رود. این کار بر آن است تا با روش تحلیل محتوای کمی و رویکرد توصیفی-تحلیلی مفاهیم شیعی را به صورت مجزا بررسی کند و نتایج کمی داده‌ها را در محورهای کیفی تحلیل نماید. نتایج تحقیق بر سه محور اصول و مفاهیم بنیادین گفتمان تشیع انقلابی، امامان شیعه و مناسبت‌های شیعی قوام یافته و مطالب به دست آمده نشان‌گر آن است که مجله انتقام رویکردی غیرستیز و تقابلی، صریح در بیان مطالب داشته و از گفتمان حماسی در ارائه مفاهیم مد نظر خود بهره برده است. در مقابل نشریه بعثت رویکردی متنوع در بیان مطالب خود به کار برده و روش محافظه‌کارانه‌ای در چینش محتوا ارائه داده که هدف از آن همراهی دیگر جریان‌ها با اهداف سیاسی خود بوده است.

* دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران،
am.benshaghte73@gmail.com کد ارکید: 0000-0003-3603-7545

** استاد گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران
(نویسنده مسئول)، shahrokhi.a@lu.ac.ir کد ارکید: 0000-0001-9041-1281

*** دانشیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران،
nazari.d@lu.ac.ir کد ارکید: 0009-0001-8111-1866

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۳

بهره‌گیری از گفتمان احساسی-عاطفی نیز از دیگر وجوه به کار رفته در نشریه بعثت با هدف مشروعیت به جریان گفتمان تشیع انقلابی بوده است.

کلیدواژه‌ها: گفتمان سیاسی تشیع، بعثت، انتقام، مفاهیم شیعی، روحانیت انقلابی.

۱. مقدمه

واقعه ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ به عنوان جریانی اصیل که از بطن حوزه سربرآورده و با حمایت اکثریت مردم به طرح نوعی گفتمان منجر گشت که کنش‌های فکری و سیاسی پس از این رخداد هم‌راستا با آن تنظیم شده است. حرکت‌های دینی با محوریت روحانیت انقلابی سیاسی‌تر شده، فهم دینی نیز دچار تحولی بنیادین گشت و مفهوم اسلام سیاسی و مضامین مربوط بدان مورد بحث و بررسی قرار گرفت

فکر غالب بر جوامع مذهبی و حوزه‌های دینی که نزدیک شدن به قدرت را آلودگی به دنیا و از معاصی می‌دانست یا تشکیل حکومت را فقط از آن امام غائب می‌پنداشت و انهاده شد و اجرای احکام و دستورات اسلام مشروط به تشکیل حکومت اسلامی گشت (باقی، ۱۳۸۳: ۱۸۵).

بدین ترتیب ساختار گفتمان سیاسی تشیع پس از ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ شکل گرفته به گونه‌ای که مطبوعات حوزوی نیز به سمت ترویج این گفتمان سوق پیدا کرده و در پی ارائه چهارچوبی منسجم از آن بودند. در این راستا دو نشریه **بعثت** و **انتقام** با تفاوت در روش و محتوا پس از این فضا پدید آمده و چنانچه خواهد آمد هر کدام در تلاش برای تبیین این گفتمان بوده‌اند.

مجله بعثت توسط افرادی مانند هاشمی رفسنجانی، خسروشاهی، حجتی کرمانی و سید محمود دعایی اداره می‌شد. این نشریه در ۱۴ شماره که در هر بخش با چند مقاله در موضوعات مختلف تشکیل شده که برای پرهیز از اطناب از بیان رؤس مطالب نشریه خودداری شده است. شماره‌های این نشریه توسط سید هادی خسروشاهی محفوظ مانده و در قالب کتاب انتشار یافته که وی این باره گفته است:

بعثت در سال‌های ۴۲ تا ۴۴ در قم منتشر شده و توسط عناصر مبارز اعم از طلبه، دانشجو، بازاری و کارگر در سطح وسیعی در قم، تهران و شهرهای بزرگ توزیع می‌گردید. متأسفانه مجموعه کامل شماره‌های این نشریه در هیچ یک از نهادها و

تحلیل مقایسه‌ای مفاهیم شیعی در مجله‌های بعث و انتقام (محمد بن‌ساخته و دیگران) ۹

کتابخانه‌های کشور به دست نیامد که نشان می‌دهد در آن دوران، فشار رژیم و نگرانی افراد علاقمند از تعقیب و دستگیری توسط ماموران ساواک، مانع از جمع‌آوری آن‌ها در یکجا شده است. از همان تاریخ آغاز نشر بعث، جمع‌آوری و نگه‌داری شماره‌های آن توسط اینجانب آغاز گردید (خسروشاهی، ۱۳۷۹: سیزده).

خسروشاهی درباره افراد و جامعه هدف این نشریه «همه محافل اسلامی - ملی و حتی از قرار مسموع در بعضی شهرستان‌ها از جمله مشهد توسط مبارزین آن مناطق تکثیر و توزیع گردیده است» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: چهارده) را به دست داده است.

مقالات **مجله انتقام** نیز در ۸ شماره با عناوین متعدد در بازه زمانی ۴۳ - ۴۴ منتشر شده و به عنوان **دومین** نشریه مخفی حوزه توسط **محمد تقی مصباح یزدی** تهیه و تکثیر شده است. خسروشاهی که شماره‌های این نشریه را با اجازه مصباح در قالب یک کتاب منتشر کرده در این رابطه گفته است:

استاد مصباح همه کاره این نشریه از تهیه و نوشتن مقاله و اخبار تا تایپ و چاپ و حتی بسته بندی و توزیع را انجام می‌داد. نشریه انتقام با محتوای غنی خود نشان دهنده عمق اندیشه و نوع تفکر ناشر آن در زمینه‌های مبارزاتی است که فقط در بُعد سیاسی خلاصه نمی‌شود بلکه شامل ابعاد گوناگون دیگر این مبارزه نیز می‌گردد (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۲، ۳).

نشریات **بعث و انتقام** با طرح مسائل متنوع و ترویج نوعی اسلام سیاسی در قالب مسائل ایدئولوژیک و سیاسی درصدد پی ریزی چارچوبی برای مبارزه منطقی، فکری و فرهنگی با گفتمان حکومت بوده‌اند. ناظر بر مطالبی که سید هادی خسروشاهی بیان کرده است شمارگان این دو نشریه با تلاش‌های وی در قالب **دو کتاب** توسط نشر مرکز بررسی‌های اسلامی (مجموعه اسناد نهضت اسلامی ایران) در سال ۱۳۷۹ چاپ گردیده است و مبنای تحقیق حاضر بر روی این دو اثر صورت پذیرفته است.

مجله‌های **بعث و انتقام** برای ارائه اهداف خود از مطالب گوناگونی بهره برده‌اند. از محورهایی که این دو مجله بدان پرداخته مفاهیم شیعی بوده که با نگاهی تحلیلی و ناظر به وقایع آن دوره با اهدافی خاص تولید شده‌اند. در پژوهش حاضر تلاش می‌شود با بررسی تطبیقی و احصاء کمی مفاهیم شیعی نشریات بعث و انتقام را واکاوی نماید. تحلیل مضامین شیعی در بستر تاریخی دهه چهل و اهداف نویسندگان آن‌ها رهیافتی مقایسه‌ای را موجب گردیده که از رهگذار آن وجوه تفاوت و تمایز این مفاهیم آشکار گردیده است.

جستجوی متون پژوهشی که در ارتباط با این دوره و فضای مطبوعات حوزوی پدید آمده‌اند نیاز به تحقیقی دقیق به صورت آماری را آشکار ساخته است. بویژه آن‌که هیچ‌گونه اثر پژوهشی تاکنون به صورت تطبیقی بر روی این دو نشریه انجام نگرفته است. پردازش مفاهیم در قالب جداول و شمارش دقیق آن‌ها برای تبیین داده‌های به دست آمده محورهای مختلفی را پدید آورد که در هرکدام وجوه تمایز و تشابه مفاهیم شیعی و اهداف نگارندگان متون به صورت کامل مشخص شده‌اند. بنابراین هدف اصلی از این پژوهش، تبیین اهداف، تعیین محورها و اولویت مباحثی بوده که گفتمان تشیع انقلابی پس از رخداد ۱۵ خرداد در صدد بازتاب آن بوده است. به دلیل مسائل متنوعی چون طرح اخبار روز، نقد و بررسی اخبار سیاسی مربوط به حکومت و نقدهای درون سازمانی به ساختار روحانیت و طرح پیشنهادها برای ارتقای کیفی این نهاد، به صورت طبیعی این موضوعات از حیطه بحث خارج شده و این تحقیق ناظر بر عنوان موضوع به تبیین مفاهیم شیعی در دو نشریه **بعثت** و **انتقام** تمرکز داشته است.

۲. پیشینه پژوهش

در ارتباط با پژوهش‌های مربوط به تحقیق حاضر، می‌توان دو محور مطالعاتی را بازشناخت. **نخست؛** آثاری که به جریان‌شناسی فکری و تاریخی حوزه‌های علمیّه اختصاص یافته‌اند. هدف این پژوهش‌ها تبیین نقش نهاد حوزه در محیط اجتماعی و نیز روشن ساختن سیر تطور فکری در حوزه بوده‌اند. در این میان **کتاب «جریان‌شناسی تاریخی حوزه تهران»** نقش این حوزه را به مثابه یکی از کانون‌های تاثیرگذار در تحولات فکری و سیاسی اواخر دوره پهلوی ترسیم کرده است. در فصول آن نقش علمای تهران در عرصه‌های اجتماعی - از بنیاد مدارس علمیه تا تاسیس مساجد و تکایای دینی - واکاوی شده و در لایه‌های عمیق‌تر تعامل حوزه با جامعه شهری پایتخت بازنمود شده است. اثر دیگر با عنوان «**تحولات فکری حوزه علمیه قم (۱۳۰۱-۱۳۵۷)**» افق گسترده‌تری داشته و تحولات فکری، فرهنگی و سیاسی حوزه قم را از تاسیس آن توسط آیت‌الله عبدالکریم حائری تا پایان دهه پنجاه تبیین می‌کند. این اثر ضمن بررسی شیوه زعامت حائری و مدیریت مراجع ثلاث پس از وی، به رویکرد نهادینه و بین‌المللی آیت‌الله بروجردی اشاره دارد و در فصل پایانی، بازتاب نهضت امام خمینی و اثرگذاری آن بر شاگردان و بافت فکری حوزه علمیه را بررسی کرده است.

دوم؛ پژوهش‌هایی که به صورت مشخص در ارتباط با حوزه و مطبوعات پدید آمده‌اند. **مقاله** «حوزه‌های علمیه و مطبوعات (دهه ۳۰ تا ۷۰)» با نگاهی توصیفی و مروری، سیر شکل‌گیری مطبوعات دینی - به ویژه نشریات حوزوی پیشا انقلاب تا سال ۱۳۷۰ را مستند کرده و ویژگی هر نشریه، نویسندگان و سال انتشار آن‌ها را برشمرده است. برخی پژوهش‌ها نیز بر روی نشریات حوزوی تمرکز داشته‌اند؛ **مقاله** «واکاوی مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام» با بهره‌گیری از روش کمی، مضامین شیعی این نشریه را در پیوند با تحولات سیاسی و اجتماعی سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۵۷ سنجیده و از نسبت مفاهیم اعتقادی با بستر اجتماعی و سیاسی بازه زمانی مذکور پرده برداشته است. **دسته دیگر** به نشریات خاص مرتبط با تحقیق حاضر پرداخته‌اند از جمله **مقاله** «فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی نشریه انتقام (۱۳۴۳-۱۳۴۴)» که نگرش انتقادی این مجله را برجسته دانسته و هدف از انتشار آن را زمینه‌سازی برای بالندگی فکری نیروهای انقلابی و تکوین گفتمان نظام دینی در برابر ساختار شاهنشاهی معرفی کرده است.

پژوهش حاضر با رویکرد کمی و تحلیلی، رویکردی تازه در پیش گرفته است. برای نخستین بار مفاهیم شیعی را در دو نشریه «بعث و انتقام» به صورت تطبیقی و مقایسه‌ای کاویده و بر بنیاد داده‌های کمی، تحلیل کیفی و محتوایی آن دو را فراهم آورده است. بدین صورت که وجوه تمایز و اشتراک هر دو نشریه در دو سطح آماری و تفسیری آشکار گردیده و تصویری نو از جریان اندیشه دینی در مطبوعات پس از رخداد ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ را نمایانده است.^۱

۳. روش‌شناسی تحقیق

موضوع بررسی مفاهیم شیعی در محتوای نشریات بعثت و انتقام، پژوهشگر را در برابر طیفی از مولفه‌های مربوط به مذهب شیعه قرار می‌دهد. واکاوی این مسئله نیازمند روشی است که با کمک آن بتوان مفاهیم شیعی را از محتوای این دو نشریه بازشناسی کرد. چارچوب پژوهش حاضر بر مبنای روش تحلیل محتوا قوام یافته که به عنوان یک رهیافت کارآمد برای تحلیل متون مطبوعاتی در نظر گرفته می‌شود. بر اساس دیدگاه صاحب‌نظران، این روش بستری برای شناخت، بینش نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل (کرپیندورف، ۱۳۹۰: ۲۵) را فراهم آورده که نتیجه غایی آن، فهم معانی پنهان در متون و پیام‌ها

(محمدی مهر، بی تا: ۱۶) بوده است. محور اصلی این روش تبدیل گزاره‌ها و مفاهیم به اعداد بوده سپس با برجسته کردن وجه کیفی ناظر بر تفسیر اعداد بر مبنای مستندات، خروجی و نتیجه بحث مشخص می‌گردد. وجه کمی بر اساس مفاهیم مشخص شده و تکرار یا عدم تکرار آن‌ها در متن شکل گرفته و رویکرد کیفی نیز بر اساس داده‌های کمی، پیام‌ها و لایه‌های پیدا و پنهان متون به کار رفته را شناسایی و تفسیر می‌کند. (معروفی و یوسف زاده، ۱۳۸۸: ۱۵) داده‌هایی که پژوهش حاضر بر آن‌ها متکی است نخست شمارش شده و سپس با روش‌هایی مانند درصدگیری و عنصر فراوانی به صورت کامل مشخص می‌شوند. در این راستا برای درک بهتر و جامع از رویکرد اصلی این تحقیق، جدول آورده شده و با رویکرد تحلیلی ناظر بر دو بخش کمی و کیفی نتیجه کلی حاصل می‌گردد. مطبوعات افزون بر بازتاب تحولات اجتماعی در خود، دربردارنده باورها و گفتمان‌های موجود در زمانه خود هستند. در این راستا واکاوی دقیق و تحلیلی متون مطبوعاتی با روش تحلیل محتوا بینش‌ها و نگرش‌های تولیدکنندگان متون را بازتاب داده که مخاطب می‌تواند به اهداف و نیت آن‌ها تا حدود بسیاری شناخت پیدا کرده و محورهای فکری-فرهنگی غالب بر جریان‌های موجود در آن دوره را شناسایی کند.

جدول ۱. جمع فراوانی و درصد مفاهیم شیعی در مجله‌های انتقام و مجله بعثت

مجله انتقام				مجله بعثت			
ردیف	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	ردیف	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد
۱	حضرت مهدی	۵	۱۵/۶۲	۱	نیمه شعبان	۲	۴/۴۴
۲	نایبان امام	۱	۳/۱۲	۲	امام زمان	۴	۸/۸۸
۳	امام علی	۶	۱۸/۷۵	۳	حضرت معصومه	۲	۴/۴۴
۴	امام حسین	۲	۶/۲۵	۴	امام صادق	۶	۱۳/۳۳
۵	امام صادق	۳	۹/۳۷	۵	تلفیق ملیت و مذهب	۵	۱۱/۱۱
۶	حضرت معصومه	۴	۱۲/۵	۶	ماه محرم	۴	۸/۸۸
۷	عید غدیر	۱	۳/۱۲	۷	امام حسین	۷	۱۵/۵۵
۸	مذهب شیعه	۱	۳/۱۲	۸	عید غدیر	۲	۴/۴۴
۹	صحابیان شیعی	۱	۳/۱۲	۹	امام علی	۲	۴/۴۴
۱۰	حکومت اسلامی و شرعی	۳	۹/۳۷	۱۰	عاشورا	۳	۶/۶۶

تحلیل مقایسه‌ای مفاهیم شیعی در مجله‌های بعث و انتقام (محمد بنشاخته و دیگران) ۱۳

مجله انتقام				مجله بعث			
ردیف	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	ردیف	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد
۱۱	دین و سیاست	۱	۳/۱۲	۱۱	تاسوعا	۲	۴/۴۴
۱۲	نیمه شعبان	۴	۱۲/۵	۱۲	۱۹ رمضان	۱	۲/۲۲
				۱۳	امام رضا	۱	۲/۲۲
				۱۴	امام مجتبی	۱	۲/۲۲
				۱۵	دین و سیاست	۳	۶/۶۶

جدول ۲. جمع فراوانی و درصد مفاهیم شیعی در مجله انتقام

مجله انتقام			
ردیف	مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد
۱	حضرت مهدی	۵	۱۵/۶۲
۲	نایبان امام	۱	۳/۱۲
۳	امام علی	۶	۱۸/۷۵
۴	امام حسین	۲	۶/۲۵
۵	امام صادق	۳	۹/۳۷
۶	حضرت معصومه	۴	۱۲/۵
۷	عید غدیر	۱	۳/۱۲
۸	مذهب شیعه	۱	۳/۱۲
۹	صحابیان شیعی	۱	۳/۱۲
۱۰	حکومت اسلامی و شرعی	۳	۹/۳۷
۱۱	دین و سیاست	۱	۳/۱۲
۱۲	نیمه شعبان	۴	۱۲/۵
جمع کل مفاهیم شیعی		جمع مؤلفه‌ها	جمع فراوانی‌ها
		۱۲	۳۲
			جمع درصد
			۹۹/۹۶

جدول ۳. جمع فراوانی و درصد مفاهیم شیعی در مجله بعثت

مجله بعثت			
ردیف	مؤلفه ها	فراوانی	درصد
۱	نیمه شعبان	۲	۴/۴۴
۲	امام زمان	۴	۸/۸۸
۳	حضرت معصومه	۲	۴/۴۴
۴	امام صادق	۶	۱۳/۳۳
۵	تلفیق ملیت و مذهب	۵	۱۱/۱۱
۶	ماه محرم	۴	۸/۸۸
۷	امام حسین	۷	۱۵/۵۵
۸	عید غدیر	۲	۴/۴۴
۹	امام علی	۲	۴/۴۴
۱۰	عاشورا	۳	۶/۶۶
۱۱	تاسوعا	۲	۴/۴۴
۱۲	۱۹ رمضان	۱	۲/۲۲
۱۳	امام رضا	۱	۲/۲۲
۱۴	امام مجتبی	۱	۲/۲۲
۱۵	دین و سیاست	۳	۶/۶۶
جمع کل مفاهیم شیعی		جمع مؤلفه ها	جمع فراوانی ها
		۱۵	۴۵
		جمع درصد	۹۹/۹۳

۴. مقایسه و بررسی کیفی مفاهیم شیعی در نشریه‌های بعثت و انتقام

برآیند داده‌های کمی در چارچوب تحلیل کیفی، برپایه ارزیابی شباهت‌ها و تمایزهای محتوایی و معنایی دو مجله بعثت و انتقام شکل می‌گیرند؛ بدین صورت که نحوه تفسیر مفاهیم، رویکردهای معرفتی و نیز تمایزهای گفتمانی مانند چارچوب‌های ایدئولوژیک و لحن ارائه مفهوم بررسی می‌شوند. بر مبنای مفاهیم شیعی مستخرج از دو نشریه، سه محور اصلی برای تحلیل شناسایی شده است. نخست اصول و مبانی گفتمان تشیع انقلابی دوم؛

تحلیل مقایسه‌ای مفاهیم شیعی در مجله‌های بعث و انتقام (محمد بن‌شاخه و دیگران) ۱۵

علل بازنمایی امامان شیعه در متن دو مجله سوم؛ آیین‌ها و مناسبت‌های شیعی. از این رو داده‌های کمی در بستر تاریخی خود ذیل این سه محور صورت‌بندی و تحلیل می‌گردند.

۱.۴ اصول و مبانی گفتمان تشیع انقلابی

رخداد ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ در بطن خود حامل گفتمانی بود که روحانیت انقلابی داعیه‌دار آن بودند. عدم تفکیک دین از سیاست از مهم‌ترین رهیافت‌های آن بوده است که پس از آن توسط جریان روحانیون انقلابی چارچوبی منظم برای آن پی‌ریزی گردید، تبیین حکومت شرعی که یک فقیه در راس آن قرار داشته باشد اصلی‌ترین بخش آن بوده است. انعکاس جریان ۱۵ خرداد و اهداف آن در مطبوعات که به عنوان نمونه دو روزنامه اصفهان و اثر مورد بررسی قرار گرفته‌اند به گونه‌ای واضح به نقد گزاره ارتباط دین و سیاست پرداخته است؛ بدین صورت که در ۲۲ خرداد ۱۳۴۲ روزنامه اصفهان در متنی با عنوان «به نام دین چرا؟» پیشوایان مذهبی را آلت دست بیگانان خوانده و در پایان آورده است

اگر در میان روحانیون کسانی پیدا شوند که به جای ترویج دین و مذهب مردم را اغوا کنند و سیاست را با دیانت مخلوط سازند و در نتیجه جامعه را به انحراف سوق دهند. ... بزرگترین گناه را مرتکب شده و مستحق مجازات شدید هستند (اصفهان، ۱۳۴۲: ۵).

چنانچه روزنامه اثر با عنوان بزرگ در صفحه نخست خود که «ارتجاع سیاه ماهیت خود را نشان داد» به بازتاب سخنرانی محمدرضا پهلوی در میدان بوعلی همدان پرداخته و با تعریفی از اسلام در حیطه اخلاقیات و عبادات، سیاست را خارج از دین خوانده است (اثر، ۱۳۴۲: ۲). در این بستر دو نشریه بعث و انتقام با رویکردهای مختلف و با بهره‌گیری از مضامین کتب دینی به تبیین قرائت عدم جدایی دین از سیاست پرداخته‌اند.^۲

نشریه انتقام با ترسیم مبنایی ایدئولوژیک بر اساس آیات قرآن^۳ و چینش دقیق محتوای تأکیدی آیات، که نخست مبارزه را مشروع دانسته و سپس پیروزی نهضت را در دسترس قرار داده بستری آماده را برای کانون اصلی این گفتمان که حکومت شرعی فقیه محور باشد آماده ساخته است. از مهم‌ترین این احادیث درباره حکومت فقها در عصر غیبت که به حکومت شرعی فقیه محور که جانشین امام زمان در عصر غیبت بوده که وظیفه فهم شریعت، تبیین دین، حمایت و اجرای مفاهیم دینی در ساختار یک نظام حکومتی را برعهده دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۳) پرداخته شده و ضمن رد شبهات پیرامون حدیث «در

رخدادهای آخرالزمان به روات حدیث ما رجوع کنید» (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۱۵۲). با نگاهی استدلالی نظرات آیت‌الله نائینی در کتاب تنبیه الامة را در راستای تایید گفتار خود آورده و جایگاه حکومت شرعی فقیه محور را به عنوان یک واجب اجتماعی و محور رهبری جامعه اسلامی اثبات کرده است (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۱۵۳). موافقان مفهوم ولایت فقیه آن را جزء اصول اسلامی دانسته که ناظر بر احتیاج جامعه به یک حکومت، اسلام را نیز دارنده حکومتی فقیه محور برشمرده‌اند (نجف آبادی، ۱۳۹۳: ۳۶). و در این راستا احادیثی در کتب معتبر شیعه برای اثبات آن آورده‌اند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۶۸، ۶۹). بنابراین تبیین حکومت اسلامی که در راس آن فقیه قرار داشته باشد از اهداف اصلی مجله انتقام بوده که پس از رخداد ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ در پی ارائه و شکل‌دهی به گفتمان سیاسی تشیع به مخاطبان خود بوده است.

نشریه بعثت نیز در یک شماره به مناسبت روز عید فطر در سال ۱۳۴۲ به بازتاب سخنرانی آیت‌الله شریعتمداری در ارتباط با دین و سیاست پرداخته که می‌توان آن را از مهم‌ترین مطالب این نشریه به شمار آورد. شریعتمداری نخست به صورت کلی به خوانش جامعی از اسلام پرداخته و آن را به عنوان یک نظام جامع و دارای برنامه مشخص برای اداره اجتماعی توصیف نموده است (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۲۲). به تعبیر وی جنبه اجتماعی دین همان جنبه سیاسی بوده و تفکیک این دو از هم نه تنها نادرست بلکه ناشی از نادانی و غرض‌ورزی است. شریعتمداری با اشاره به تعریف رایج در عرف بین‌الملل از سیاست که غالباً با حقه بازی، فریب‌ملتها و نقض پیمان همراه بوده تاکید می‌کند که دین از این رفتارها مبرا بوده و هدف اسلام طرح سیاستی عادلانه و اخلاقی است که در آن تدبیر امور به گونه‌ای شایسته انجام می‌شود. شریعتمداری در این سخنرانی گزاره‌هایی از مهم‌ترین متون شیعی مانند شرح زیارت جامعه کبیر آورده جایی که امامان معصوم «ساسة العباد و ارکان البلاد» توصیف شده‌اند، یعنی افرادی که رهبری دینی و رهبری سیاسی جامعه را برعهده دارند. بر این اساس روشن می‌شود که اسلام به عنوان یک دین جامع برنامه‌ای کامل برای جامعه و سیاست دارد و در این راستا جدایی دین از سیاست در آموزه‌های اسلامی پذیرفته نیست.

در هر دو نشریه **بعثت و انتقام**، گفتمان تشیع انقلابی بر پیوند ذاتی میان دین و سیاست استوار است. هردو، مشروعیت قدرت را از منبع الهی جسته و با رجوع به متون روایی و میراث امامان شیعه، تلفیق سیاست و دیانت را امری مقدس و در امتداد یک نظام ولایی

تفسیر می‌کنند. در این چارچوب، نشریه **انتقام** با تکرار مفهوم دین و سیاست (۴ فراوانی) در مجموع مقالات خود و ارجاع به حدیث «فارجعوا الی رواه حدیثنا» و دیدگاه آیت‌الله نایینی در تنبیه الامه، بر جایگاه فقیه به مثابه محور حکومت شرعی تأکید می‌ورزد؛ در حالی که نشریه **بعثت** با بازتاب سخنرانی آیت‌الله شریعتمداری و استناد به زیارت جامعه کبیره (۳) فراوانی) برای توجیه تلفیق دین و سیاست، امامت را منشاء هدایت سیاسی در مسیر تحقق اجتماع دانسته است.

با این حال، تمایز اصلی در لحن ارائه مفهوم و نوع تفسیر آن‌هاست. انتقام با رویکردی فقه محور، نص‌گرا و حماسی مطالب خود را بیان کرده است، نوع بیان آن آمرانه، امیدبخش (مبتنی بر آیات قرآن) و مبتنی بر تقابل حق و باطل و تشویق به امر جهاد است. در مقابل، **بعثت** رویکردی تفسیری-تطبیقی، اجتماعی و دعوت‌گر دارد و برای تبیین مفهوم مورد قبول خود، انفکاک سیاست از دیانت را محصول اغراض استعمارگران دانسته و با تطبیق مذهب شیعه با مسیحیت و رد عقیده مسیحیت در این باب (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۵۵) سیاست و دیانت را جزء لاینفک مذهب شیعه خوانده است. از دیگر وجوه تمایز این دو نشریه ارائه چارچوب حکومت مدنظر آن‌هاست. مجله **انتقام** کاملاً روشن و صریح نوع حکومت را شرعی با رهبری فقیه در راس آن ترسیم کرده در حالی که **بعثت** حکومت مد نظر خود را چنین بیان می‌کند «هرگونه تحول همیق و ریشه دار، هرگونه اصلاح اجتماعی بنیادی و هر گامی به نفع توده مردم فقط و فقط در سایه اسلام و اجرای عدالت اجتماعی اسلام و برقراری یک حکومت قانونی امکان‌پذیر است و بس» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۹۳، ۹۴) که رویکرد محافظه‌کارانه‌ای در طرح نوع حکومت در مقابل نشریه **انتقام** داشته و علاوه بر آن خواهان همراهی توده مسلمانان اعم از جمعیت سنی و شیعه بوده است زیرا در پایان بحثی با عنوان «عید ما» مردم مسلمان ایران را به برپایی عیدی در سایه یک حکومت ملی و اسلامی بشارت داده است و در پایان عبارت «صدق الله العظیم» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۹۴) به عنوان حسن ختام بحث آورده است که هدف از بیان این عبارت همراهی اهل سنت با اهداف خود بوده است. روش مسامحه‌محور و وحدت‌گرا در نشریه **بعثت** به گونه‌ای بوده است که با وجود اختلاف در خط مشی که منجر به تضادهای فکری میان شریعتمداری و افرادی چون خسروشاهی شده که هسته اصلی این جریان به وسیله وی اداره می‌شد، این موارد به یک سو نهاده شده و با تأکید بر مفهوم وحدت مباحث شریعتمداری در نشریه بازتاب داشته است (خسروشاهی، ۱۳۷۹: بیست و یک).

۵. امامان شیعه

۱.۵ جایگاه سیره امامان شیعه در شکل‌دهی به گفتمان مقاومت

سیره معصومین به عنوان منبعی غنی از آموزه‌های اخلاقی، اجتماعی و سیاسی نقش مهمی در شکل‌دهی به گفتمان تشیع انقلابی در حوزه علمیه پدیدار شده بود. این گفتمان با اهدافی خاص، خود را تداوم بخش مکتب اهل بیت و پیرو سیره امامان شیعه به شمار آورده و از این طریق پیوندی عمیق میان آموزه‌های دینی و تحولات اجتماعی و سیاسی معاصر ایران برقرار کرده است. ناظر بر مفاهیم کمی استخراج شده، نشریه انتقام با (۲۰ فراوانی) و نشریه بعثت با (۲۳ فراوانی) به انعکاس سیره و روش رفتاری امامان شیعه پرداخته‌اند که در سه محور ارائه الگو و راهکار، مشروعیت‌خواهی و تقویت بینش سیاسی جای می‌گیرند.

۱.۱.۵ ارائه الگو و راهکار

نشریات بعثت و انتقام در ارائه الگو و طرح ریزی بر مبنای رویکرد امامان شیعه با هم متفق بوده و از این راه به تبیین چهارچوبی مبارزاتی مبادرت کرده‌اند. در یک شماره از مجله انتقام به بازخوانی احادیث امام علی در محورهایی چون مبارزه با ظلم، امر به معروف و نهی از منکر و حق‌گویی در برابر زمامداران ستمگر (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۳۱). زمینه‌ای فراهم آورده است که مقاومت در برابر استبداد را محدود به یک تکلیف دینی نبوده بلکه آن را به عنوان یک ضرورت اجتماعی و سیاسی معرفی می‌کند. در ادامه رویکرد سید روح الله خمینی که متأثر از تعالیم امام علی بوده را با تأکید بر گناه کبیره بودن تسلیم در برابر دستگاه جبار پهلوی و با استناد به گفتار امام حسین درباره ارزش مرگ در راه حق و نکوهش زندگی با ستمکاران (همان: ۳۲) آورده است که این گفتمان حماسی را به سطحی عمیق‌تر و فراگیرتر ارتقا داده و با برجسته سازی مفاهیم عدالتخواهی، حق‌گویی و ایستادگی در برابر ظلم چارچوبی نظری و عملی برای مقابله با استبداد فراهم آورده است که هدف از تدوین و جانمایی این متون بدین هدف بوده است که مخاطب را آگاه سازد مبارزه امروزین ادامه منطقی و رویکرد مکتب اهل بیت به شمار می‌رود. در نشریه بعثت نیز تبیین گفتمان حماسی با بهره‌گیری از رویکرد امام علی بیان شده است. نخست وجه تمایز نهضت‌های دینی با سایر جریانهای سیاسی را در شکست ناپذیری دانسته و مُلهم از آیه «قل هل

تربصون بنا الا احدى الحسينين» پیروزی بر دشمن و در صورت عدم موفقیت، مفهوم شهادت را به عنوان دو هدف غایی این نهضت‌های دینی برشمرده است و در پایان به سخن امام علی استناد کرده است که «اگر همه قبایل عرب با یکدیگر متفق شوند و علیه من قیام کنند من یک تنه به جنگ ایشان می روم و هیچ گاه از نبرد با آنان روی گردان نخواهم بود» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۳۴) که استقامت و پایداری را هرچند در قالب گروه‌های اقلیت و جمعیت‌های محدود تبیین می‌نماید.

۲.۱.۵ مشروعیت‌خواهی

در گفتاری دیگر از مجله انتقام که درباره شهادت امام صادق و سالگرد واقعه فیضیه آمده است به شهادت این امام به دست حاکمان عباسی و حمله به فیضیه قم به دست حکومت پهلوی اشاره کرده است. جریان تشیع انقلابی با ویژگی‌هایی چون مظلومیت و پایداری بر هدف مقدس خود و نیز جریان حاکم که هم راستا با دشمنان اهل بیت قرار داده شده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۵۵) ثبت شده‌اند. از این منظر سیره امام صادق به عنوان یک چارچوب نظری به تداوم راه مبارزه با ظلم و استبداد کمک کرده و مشروعیت دینی این مقاومت را پر بارتر می‌سازد؛ بنابراین مجله انتقام با پرداختن به سیره معصومین تلاش کرده تا ضمن تبیین الگوهای رفتاری مورد قبول جامعه شیعی، مشروعیت مبارزات حوزه علمیه در برابر حکومت پهلوی را تثبیت نماید. در نشریه بعثت و در جریان بازتاب واقعه فیضیه نیز روحانیت به عنوان «شاگردان امام صادق و تربیت یافتگان امام صادق» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۷۵، ۲۵۲) توصیف شده‌اند که این انتساب بر مبنای اصل مشروعیت‌خواهی صورت پذیرفته و به صورت طبیعی حکومت پهلوی که رخداد فیضیه را پدید آورده در جایگاه دشمن دین و مظاهر دینی قلمداد می‌گردد. در شماره دیگر از نشریه بعثت مقاله‌ای با عنوان «خون‌هایی که می‌جوشد» نوعی گفتمان احساسی-عاطفی را در جهت تبیین اصل مشروعیت خواهی طرح کرده است. نخست با برجسته ساختن نقش روحانیت در مبارزه بر ضد حکومت پهلوی، ۱۵ خرداد را در تلاقی با ۱۲ محرم دانسته و «احساسات مذهبی ملت و روح فداکاری و حمایت از دین در آن‌ها به یاد فداکاری‌های شهدای کربلا و خون‌های به ناحق ریخته حسین و یارانش به جوش آمده بود» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۲۹) را به عنوان یکی از عوامل اصلی رخداد ۱۵ خرداد به شمار آورده است. پرواضح است

انتخاب نوع کلمات و سیاق جمله که محوری عاطفی دارد احساسات مخاطب را برانگیخته به این جریان مشروعیت می‌بخشد.

۳.۱.۵ تقویت بینش سیاسی مخاطبان

این دو نشریه به دلیل کم دوام بودن و شرایط حاد سیاسی پس از رخداد ۱۵ خرداد به بازتاب مفاهیم سیاسی مد نظر خود پرداخته که نمی‌توان از آن‌ها به صورت یک فرآیند منسجم با هدف بسط تفکر سیاسی شیعه یاد کرد. در شمارگان مقالات این نشریات به بازتاب احادیث مربوط و رویکرد امامان توجه شده است. در این زمینه، نشریه **انتقام** به سیره امام صادق در برابر حکومت عباسی پرداخته و روش امام را تلفیقی از رویکرد فرهنگی - سیاسی شمرده است و در پایان این حدیث از امام را آورده است

هر کس برای ستم بیدادگری عذری بتراشد و او را معذور شمارد خداوند ظالمی را بر او مسلط می‌کند که در حق او ستم روا دارد، آنگاه هرچه دعا کند و بر ستمگر نفرین بفرستد خداوند دعایش را مستجاب نکند (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۵۶)

بدین صورت شخصیت و رفتار سیاسی امام صادق را برجسته کرده است. در این راستا نشریه **بعثت** با تبریک فرارسیدن ولادت امام زمان (عج)، معروف‌ترین لقب امام را «قائم» دانسته و سپس به کارکرد این توصیف در دوران پسا ظهور پرداخته است. در این بستر عقیده فرد شیعی مذهب در ارتباط با امام زمان بر مصالح و منافع اجتماعی، مبارزه با حکومت‌های متجاوز و خائن و مقابله با عوامل فساد و مذلت بیشتر معطوف می‌گردد (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۶۱). هر دو نشریه در پی ارائه این مفهوم به مخاطب بوده‌اند که تبیین مفهوم اسلام سیاسی و فعالیت‌های اجتماعی با محوریت مسائل دینی در اولویت کارهای امامان شیعه بوده است. نشریه **بعثت** اجرای عدالت اجتماعی عمومی را راه خدا، اسلام و قرآن دانسته و بیان کرده است که «محمد و علی و دیگر پیشوایان و سپس در عصر ما مراجع بزرگ تقلید در راس آن‌ها آیه‌الله‌العظمی خمینی این را ادامه داده‌اند» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۷۹) **انتقام** نیز با الهام از سخن امام حسین که فرمود: «من مرگ برای خود جز سعادت ندیده و زندگی با این تبه‌کاران را جز تباهی نمی‌دانم. به رویکرد سید روح‌الله خمینی در برابر حکومت پهلوی اشاره کرده است که «من سینه خود را برای سرنیزه‌های شما آماده کرده‌ام ولی به اعمال ضد دینی و ضد انسانی شما تن نمی‌دهم»

تحلیل مقایسه‌ای مفاهیم شیعی در مجله‌های بعث و انتقام (محمد بن‌شاخه و دیگران) ۲۱

(مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۳۴). بنابراین تقویت بینش سیاسی مخاطبان در هر دو نشریه ناظر بر شرایط حال صورت گرفته و مبارزه موجود روحانیت انقلابی در ادامه رویکرد سیاسی امامان قرار داده شده است.

۶. مناسبت‌های شیعی

ارائه تعاریف متناسب با شرایط سیاسی از مناسبت‌های شیعی به عنوان ابزاری کارآمد در اندیشه نویسندگان مقالات در دو نشریه بعث و انتقام بوده است. روزهای خاصی همچون نیمه شعبان، محرم، عید غدیر که هر کدام بستری برای ارائه مفهومی خاص به شمار می‌روند در چهارچوب گفتمانی انقلابی با هدف تلاش برای گذار از ساختارهای سیاسی، القاء امید، بسط ملاک و مناط از واقعه عاشورا به دیگر کنش‌های سیاسی و تبیین سیاسی از رخدادهای تاریخی به مخاطب بوده است.

۱.۶ نیمه شعبان؛ باز زنده‌سازی امید و بیداری سیاسی - مذهبی

مباحث پیرامون امام زمان (عج) مانند تبیین فلسفه غیبت و الهام‌گیری از مفهوم ظهور امام برای نهادینه کردن روحیه اعتراض به وضعیت موجود از رویکردهای مهم در دو مجله بوده است. یکی از محورهای مهم در مجله بعث تحلیل و تاکید بر اهمیت فرا رسیدن پانزدهم شعبان روز ولادت امام زمان^۴ است. در این گفتار که پیرامون نیمه شعبان آمده با اشاره به فرا رسیدن این روز و زنده شدن خاطرات ولادت امام زمان در دل‌ها (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۶۱) در پی نشان دادن اهمیت امروز در تقویت روحیه دینی و انقلابی است. در این متن امام زمان فقط یک شخصیت مذهبی نبوده بلکه به عنوان نماد امید به تغییرات بنیادین و رهایی از ظلم و فساد معرفی شده است. چنانچه پیداست مجله بعث با باززنده سازی خاطره ولادت امام زمان و برجسته ساختن نقش ایشان به عنوان نماد عدالت و قیام در پی تکوین نوعی گفتمان دینی بوده که به وسیله این ابزار در مقابله با حکومت پهلوی ایستادگی کند و چنانچه در متن نیز آمده «عقیده به امام زمان موجب می شود که شخص منتظر با عوامل فساد مبارزه کند و پایه‌های لرزان حکومت‌های جور را در هم بریزد تا از این رهگذر در راه امام زمان قدمی بردارد» (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۶۲) به مبارزه با حکومت جنبه مذهبی داده و با رویکردی محافظه‌کارانه به نقد وضعیت موجود در حکومت پهلوی پرداخته است. در مقابل، نشریه انتقام با لحنی صریح، با عباراتی چون «منتقم، منجی، فروکوبنده کاخ‌های ظلم

و ستم، نابود کننده زمامداران خونخوار» نیمه شعبان و روز ولادت امام زمان را تبریک گفته در پایان بیان کرده است «امیدواریم عن قریب شاهد برجیده شدن بساط ظلم و بیدادگری و پیروزی مجاهدین راه خدا باشیم. الا ان نصر الله قریب» (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۱۴). رویکرد رادیکال و تقابلی **انتقام** بویژه با گزینش اوصافی خاص برای امام زمان که ناظر به شرایط حال بوده و نیز دعا برای مجاهدان راه خدا که بر گفتمان تشیع انقلابی تطبیق پیدا می کند در مقابل روش محافظه کارانه نشریه بعثت وجه تمایز آن ها به شمار رفته اما در اصل بیان و بهره گیری از این رخداد شیعی در راه هدفی واحد، اتفاق نظر دارند.

۲.۶ ماه محرم

در بحثی پیرامون ماه محرم، مجله **بعثت** با تسری ملاک و علت قیام به دیگر قیام ها در پی مستندسازی و توجیه دیگر کنش های حاد سیاسی در فضای پس از ۱۵ خرداد بوده است. مجله **بعثت** با تاکید بر این نکته که نهضت امام حسین یک تکلیف استثنایی و منحصر به فرد نبوده بلکه بر اساس اصول و شرایط دینی و سیاسی رخ داده است به بازخوانی علل این واقعه می پردازد. در این گفتارها شهادت امام حسین از یک حکم تشریعی استثنایی به یک قضای حتمی الهی تفسیر شده و پس از بررسی علل این رخداد، انجام چنین کنش هایی را منحصر به شخص و زمانی خاص ندانسته است (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۳۷). چنانچه پیداست این دیدگاه مبنایی برای مشروعیت بخشی به دیگر قیام ها و نهضت های عدالت خواهانه فراهم می آورد. این رویکرد ضمن تنقیح حکم و علل قیام امام حسین به گفتمانی که حوزه علمیه داعیه دار آن بوده مبارزه سیاسی گفتمان تشیع انقلابی را در قالبی دینی توجیه می نماید و به عنوان منبعی برای مشروعیت و الهام بخشی برای حرکت های انقلابی به شمار می آورد. نشریه **انتقام** نیز با بازتاب عزاداری امام حسین در ماه محرم در فضای خفقان گونه آن دوره به نفی گفتمان عاطفی از عاشورا که مورد حمایت حکومت نیز بوده پرداخته و به عدم تمکین روحانیون درباره تطبیق شرایط سیاسی آن دوره با فضای دینی اشاره کرده است (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۱۲۳). وجه تمایز این دو رویکرد در نشریات **بعثت و انتقام** در ارتباط با ماه محرم بدین صورت بوده است که بعثت در پی ارائه چارچوبی فکری و سیاسی برای مشروعیت به کنش های سیاسی با استفاده از ادله شرعی فرعی مانند امر به معروف و نهی از منکر و معنای عام از احادیث وارده از پیامبر و امام حسین درباره قیام عاشورا (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۳۹) بوده است در حالی که چنانچه بیان

شد مجله **انتقام** مناسک مربوط به عاشورا را با وقایع سیاسی روز سنجیده و به نفی گفتمان عاطفی از عاشورا در شرایط حادّ سیاسی پرداخته است.

۳.۶ عید غدیر

نشریات **بعث و انتقام** درباره واقعه تاریخی غدیر رویکرد متفاوتی نسبت به هم داشته‌اند. **بعث** در پایان شماره ششم به صورت کلی چنین آورده است «عید سعید غدیر را به شیعیان مبارز و فداکار جهان به امید پیروزی نهایی تبریک می‌گوییم» و نیز در این روز به بازتاب پی ریزی یک مجتمع فرهنگی - تبلیغی پرداخته است (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۲۶، ۱۳۲) که در مجموع با (۲) فراوانی همراه بوده است. نشریه **انتقام** در مسئله غدیر به بینش خاص شیعه در نصب امام تکیه کرده است (امینی، ۱۴۱۶، ج ۱، ۱۹) چنانچه تبیین این واقعه با (۱) فراوانی با تفسیر و تحلیل تاریخی - عقیدتی همراه بوده است. با تبیین فضای آن روز و طرح پرسش‌هایی چون «مگر چه امر ضروری و شگرفی در پیش است؟» به صورت ضمنی نظرات اهل سنت را که نسبت به این جریان به صورت امری ضروری و شگرف نمی‌نگرند، پرداخته سپس خلافت علی را منصوص از ناحیه خداوند شمرده است و در پایان آیه «الیوم اکملت لکم دینکم» (مائده: ۵۵) را در تایید غدیر آورده است.^۵ حکومت صالح اسلامی مفهومی بوده که از نصب امام علی و ملهم از آیه فوق نتیجه گرفته است. سپس به انحراف حکومت پس از پیامبر اشاره کرده و سقیفه را رفراندم نامیده است. در این رخداد مفاهیمی چون اجماع که در ادبیات دینی اهل سنت معتبر تلقی شده را مورد طعنه قرار داده و انحراف جامعه خلافت محور که امام منصوص را رها کرده‌اند را بازگو می‌نماید. طرح مفهوم عدالت در این نوشتار جانمایی خاصی دارد تا جایی که می‌گوید «مرد عدالت در محراب عدالت به شهادت رسید» نشان از انحراف بنیادین اجتماع آن روز داشته است. (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۹۳، ۹۵) بیان تحلیلی تاریخ، تبیین انحراف اجتماع، تعریض به مفهوم اجماع در ارتباط با نصب خلافت خلفا رویکرد خاص شیعیانه **انتقام** را برجسته ساخته است. انتخاب این روش در ادبیات دینی و چهارچوب سیاسی نظام سیاسی شیعه مشخص بوده و آن هم قبول حق امام علی برای جانشینی بلافصل پیامبر است (قادری، ۱۳۹۹، ۳۸). چنانچه پیشتر گذشت نشریه **بعث** روشی عام در تبلیغ داشته و سعی در همراه کردن اهل سنت با اهداف خود بوده است به همین دلیل ۲ بار با جانمایی هوشمندانه این واقعه در متن مقالات خود مبادرت کرده است. نخست در پایان شماره ششم به صورت

کوتاه و نیز به بازتاب یک امر فرهنگی در این روز پرداخته بدون اینکه به ماهیت تاریخی غدیر و دسته بندی‌های تاریخی این جریان بپردازد.

۷. نتیجه‌گیری

در تحقیق پیش‌رو کوشش گردید تا با بهره‌گیری از داده‌های استخراج شده از مفاهیم شیعی در دو نشریه بعثت و انتقام، محورهای ترتیب یابد تا بستر پردازش این مفاهیم و اهداف نویسندگان متون این نشریات بررسی شود. حاصل بررسی محتوای بعثت و انتقام نشان می‌دهد که هر دو نشریه در اصول کلی و اهداف اصلی با هم هماهنگ بوده و تفاوت آن‌ها در روش ارائه محتوا و نیز تبیین برخی مفاهیم تاریخی - عقیدتی با دیدگاهی باز و یا انحصاری بوده است. نشریه انتقام رویکردی انحصاری و غیرستیز داشته و از بیان گفتمان حماسی در تبیین مطالب خود به جهت تهییج و امید بخشی به مخاطب بهره برده است. علاوه بر موارد مذکور عقاید شیعی و رخدادهای تاریخی را در پرتو زمان حال سنجیده و به تطبیق میان آن‌ها پرداخته است. طرد گفتمان احساسی از جریان عاشورا و نیاز به تبیین عقلانی و روشمند از اهداف نهضت کربلا و همچنین تشریح برجسته کردن رویکرد سیاسی امامان بویژه امام صادق در برابر حکومت عباسی را به نفع جریان تشیع انقلابی مصادره کرده و از رهگذار آن با توجه به چالش مطالب دیگر پس از تبیین رویکرد سیاسی امامان و تعیین مصادیق از تاریخ اسلام در این رابطه به تقویت بینش سیاسی مخاطبان اهتمام داشته است. انتقام، در لحن ارائه مفهوم، صریح و نحوه جانمایی مطالب و مضامین خود را ناظر بر زمان حال و با رویکردی رادیکال پی گرفته است. در مقابل، نشریه بعثت نیز همسو با انتقام، ملاک و مناسبت سیره امامان بویژه امام حسین را به جریان‌های انقلابی دیگر به جهت مشروعیت بدان‌ها تسری داده است. بهره‌گیری از گفتمان احساسی - عاطفی از محورهای مورد استفاده بعثت بوده است؛ بدین صورت که با برجسته کردن هماهنگ بودن روزهای ۱۵ خرداد با ۱۲ محرم و انتخاب کلمات حزن‌انگیز و بیان فداکاری‌های امام حسین و شهدای کربلا به گفتمان تشیع انقلابی مشروعیت داده است. بعثت نیز با برجسته ساختن رویکرد سیاسی و فعالیت‌های اجتماعی امامان و تطبیق روش آن‌ها با روحانیت انقلابی دهه چهل با انتقام در یک مسیر حرکت کرده است. رویکرد اصلی بعثت در بیان مطالب محافظه‌کارانه بوده و در تلاش برای هماهنگی میان نیروهای مسلمان (اعم از شیعه و سنی) بوده است؛ چنانچه این نشریه برخلاف انتقام به تحلیل وقایع غدیر و انحراف از حکومت

تحلیل مقایسه‌ای مفاهیم شیعی در مجله‌های بعث و انتقام (محمد بن‌شاخه و دیگران) ۲۵

پسا پیامبر نپرداخته و به صورت کلی از آن عبور کرده است. از وجوه این رویکرد محافظه‌کارانه عدم تعیین نوع حکومت از سوی نویسندگان این نشریه بوده است چنانچه نوع حکومت در نشریه انتقام چهارچوبی مشخص دارد که از آن با عنوان حکومت شرعی فقیه محور یاد شده است. در مجموع دو نشریه بعث و انتقام با وجوه تفاوت و تشابه در ارائه مطالب خود در خدمت گفتمان تشیع انقلابی بوده که پس از رخداد ۱۵ خرداد توسط روحانیت انقلابی پدید آمده بود که با تبیین اخبار متنوع سیاسی، فرهنگی و دینی با لحنی انتقادی گفتمان حکومت و مولفه‌های حاکم بر ساختار سیاسی پهلوی را نقد کرده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. سبحانی صدر، حمید، (۱۴۰۳)، جریان شناسی تاریخی حوزه تهران، تهران: امیرکبیر
- علیمحمدی، حجت الله و مرجان برهانی، (۱۴۰۱)، تحولات فکری حوزه علمیه قم (۱۳۰۱-۱۳۵۷)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- قربی، سید محمد جواد، (۱۴۰۳)، مقاله «فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی نشریه انتقام ۱۳۴۳-۱۳۴۴»، نشریه مطالعات تاریخی، صص ۱۰۷، ۱۲۷.
- بن‌شاخه، محمد و همکاران، (۱۴۰۳) مقاله «واکاوی مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام ۱۳۴۲-۱۳۵۷»، ۵-شبیعه شناسی، دوره ۲۲، شماره ۸۵، صص ۱۵۳، ۱۸۲
- چیت ساز، محمد جواد، (۱۳۸۷)، مقاله «حوزه‌های علمیه و مطبوعات (دهه ۳۰ تا ۷۰)، پژوهش و حوزه، شماره ۳۶.
۲. از دیگر روزنامه‌های مهم این دوره که به انعکاس جریان‌های وقایع ۱۵ خرداد از نگاه کشورهای دیگر چون رادیو مسکو، تفسیر لندن، روزنامه پاریس، روزنامه‌های آلمان و ... پرداخته روزنامه اطلاعات بوده است. اطلاعات، ۱۳۴۲: ۵.
۳. سوره سجده آیه ۲۲؛ سوره بقره آی ۲۱۴؛ سوره انبیاء آیه ۱۰۵
۴. در منابع معتبر شیعی مسائل مربوط به امام زمان به تفصیل بیان گردیده است. برای نمونه ر.ک (قزوینی، ۱۳۹۹ق: ۳۹۲؛ طبرسی، ۱۳۷۶: ۱۸۱)
۵. متکلمان شیعی اوصاف مندرج در آیه ولایت را منطبق با امام علی دانسته‌اند. (حلی، ۱۴۳۷: ۱۹۰)

کتاب‌نامه

قرآن کریم

امینی، عبدالحسین (۱۴۱۶ق)، الغدير فی الكتاب والسنه والعقل، قم: مرکز الغدير للدراسات الاسلاميه.

۲۶ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

باقی، عمادالدین، (۱۳۸۳)، تولد یک انقلاب، تهران: سرایی.

بنشاخته، محمد و همکاران، (۱۴۰۳) مقاله «واکاوی مفاهیم شیعی در مجله مکتب اسلام ۱۳۴۲-۱۳۵۷»، شیعه شناسی، دوره ۲۲، شماره ۸۵، صص ۱۵۳، ۱۸۲

جواد آملی، عبدالله، (۱۳۸۸)، نسیم اندیشه؛ پرسش ها و پاسخ ها، قم: اسراء.

چیت ساز، محمد جواد، (۱۳۸۷)، مقاله «حوزه های علمیه و مطبوعات (دهه ۳۰ تا ۷۰)، پژوهش و حوزه، شماره ۳۶

حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۳۷)، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، تصحیح جعفر سبحانی، قم: موسسه الامام الصادق (ع).

خسروشاهی، سید هادی، (۱۳۷۹)، مجله بعثت؛ نشریه داخلی دانشجویان حوزه علمیه قم در سال های ۱۳۴۲-۱۳۴۴، هاشمی رفسنجانی، اکبر و همکاران، به کوشش سید هادی خسروشاهی، قم: مرکز بررسی های اسلامی

روزنامه اثر، شنبه ۲۵ خرداد ۱۳۴۲، شماره ۶۳۸

روزنامه اصفهان، چهارشنبه ۲۲ خرداد ۱۳۴۲، شماره ۱۰۹۸

روزنامه اطلاعات، شنبه ۱۸ خرداد ۱۳۴۲، سال ۳۷، شماره ۱۱۱۰۹

سبحانی صدر، حمید، (۱۴۰۳)، جریان شناسی تاریخی حوزه تهران، تهران: امیرکبیر

صالحی نجف آبادی، نعمت الله، (۱۳۹۳)، ولایت فقیه (حکومت صالحان)، تهران: امید فردا.

طبرسی، حسن بن علی (۱۳۷۶)، تحفه الابرار فی مناقب ائمه الاطهار، تهران: میراث مکتوب.

علیمحمدی، حجت الله و مرجان برهانی، (۱۴۰۱)، تحولات فکری حوزه علمیه قم (۱۳۰۱-۱۳۵۷)، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

قادری، حاتم، (۱۳۹۹)، اندیشه سیاسی در اسلام و ایران، تهران: سمت.

قربی، سید محمد جواد، (۱۴۰۳)، مقاله «فعالیت های سیاسی و فرهنگی نشریه انتقام ۱۳۴۳-۱۳۴۴»، نشریه مطالعات تاریخی، صص ۱۰۷، ۱۲۷.

قزوینی، عبدالجلیل (۱۳۹۹ق)، النقض، تصحیح جلال الدین محدث ارموی، تهران: انجمن آثار ملی.

کرپیندورف، کلوس، (۱۳۹۰)، تحلیل محتوا؛ مبانی روش شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نی.

کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵)، الکافی، جلد ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

محمدی مهر، غلامرضا، (بی تا)، روش تحلیل محتوا، تهران: گنجینه علوم انسانی، دانش نگار.

مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۷۹) مجله انتقام؛ نشریه داخلی دانشجویان حوزه علمیه قم در سال های ۱۳۴۲-۱۳۴۴، به کوشش سید هادی خسروشاهی، قم: مرکز بررسی های اسلامی

معروفی، یحیی و محمد رضا یوسف زاده، (۱۳۸۸)، تحلیل محتوا در علوم انسانی، همدان: سپهر دانش.